

Билимчи ле өй

Јебрен маньчжур тилдин жарлу көчүрөөчизи ле шинжүчизи

Билимнин телекейинде бойынын жаан изин артыргыскан улустын тоозында бистин јерлежис, жарлу алтай билимчи мундус сөбктү Людмила Васильевна ТЮРЮМИНА (Ешева).

Людмила Васильевна Тюрюмина јебрен маньчжур тилдин шинжүчизи ле байлык ченемелдү көчүрөөчи болгон. Бистин ороондо бу јебрен тилдин көчүрөөчилери јокко јуук. Уралдан ала Сибирьди ле Ыраак Күнчыгышты текши алганда, Людмила Васильевна јангыскан мындый билимчи-көчүрөөчи болгон.

Маньчжурлар – Маньчжуриянын (эмди түндүк ле күнчыгыш Кыдаттын јери) калыгы. Маньчжурлардын өбөкөлөри чжурчжэндер болгон. Олорды онойдо кыдаттар адаган. Олор бойлорын маньчжурлар деп 17 чактан ала адагылайт. Бистин ороондо маньчжурларга јуук, төрбөн эвенк, эвен, нанай, ульч, орок, ороц, удэге, негидаль деп тунгус албатылар бар. Олор Красноярск крайда, Саха Республикада, Сахалинде, Ыраак Күнчыгышта јаткылайт.

Маньчжурлардын бичиги бойынын тилине келиштирип салган монгол бичик болор. Монголдор бойынын ойинде оны түрк тилдү уйгурлардан алган. Эмдиги өйдө маньчжур тил кыдаттардын ортозында тын кайылып брааткан, бойынын маньчжур бичигин билер улус база астап калган.

Мен билимчи Людмила Васильевна керегинде Сибирьдин албатыларынын тилдерин шиндеп турган бөлүктин жааны, жарлу тюрколог Наталья Николаевна Широбоковадан уккам. 2018 жылдын јайында Людмила Васильевна таныжып, онын айлында туштажып, төрөл Алтайыс, билимдеги солундар, тилдин сурактары керегинде куучындажатыныс. Людмила Васильевна Анна Ахматованын, Марина Цветаеванын ла жарлу алтай поэттердин орус тилге көчүрилген үлгерлерин, бойынын үлгерлерин эске кычырып туратан. Билимчи алтай тилин билбес те болзо, алтай бичичилердин орус тилге көчүрилген чүмдемелдериле таныш болгон. Олордын бичиктери библиотекасында јергелей турган.

Бу жаан эмес бичимелде мен озо баштап Людмила Васильевнанын билимге келген јолы керегинде, онойо дезе бу кижинин эткен ижинин билимде, телекейлик маньчжурстикада учуры керегинде кыскарта айдар күүним бар. Людмила Васильевнанын бойы керегинде ле кожо иштеген улустын бичигенин үзүктөрдү мен өнөтийин алтай тилге көчүрбөй, орустап берип турум. Мынайып мен кару кычыраачыларга улу билимчинин байлык, ээлгир тилин, ич-телекейин, күүн-санаазын онын бойынын сөстөри ажыра көрөр, таныжар арга берем.

Людмила Васильевна 1940 жылда јангар айдын 31-чи күнинде Горно-Алтайск калада мундус сөбктү Василий Ешевич ле Татьяна Степановна Ешевтердин билезинде чыккан. Энези Ешева (Попова) Татьяна Степановна Ороктой јурттан. Адазы Василий Ешевич Ешев Кайырылктан. Јуудан озо ол областын «Кызыл Ойрот» газетинин инструкторы, ондой аймакта ВЛКСМ-нын качызы, бу ла аймактын прокурорынын болушчысы, Улаган аймакта јаргычы, областын јаргызынын председатели ле онойо до өскө јамылу иштерде иштеген. Василий Ешевич Ада-Төрөл учун Улу јууда баштапкы бийик кайрал алган алтай кизи. 1941 жылдын сыгын айында ол Кызыл Чолмон орденле кайралдаткан.

Василий Ешевич ле Татьяна Степановна үч кызына бийик үредү берген. Жааны Нелла Васильевна суула јүзетен транспорттин инженерлерин белетеп турган Новосибирсктеги институтты, сыйны Нина Васильевна Томскто геолог-разведочный институтты божоткондор.

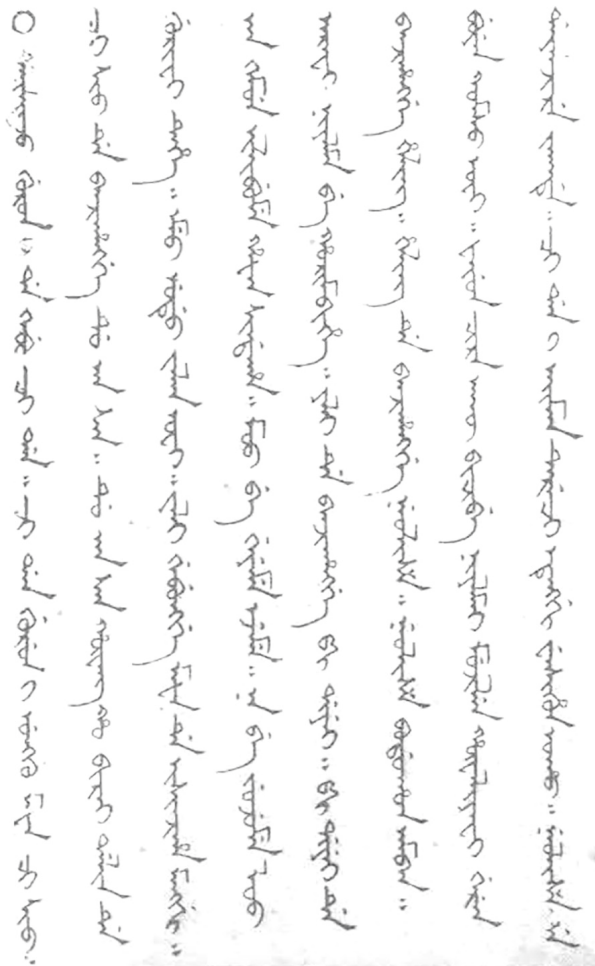
Людмила Васильевна школдын кийинде бир жыл көктөнөр мастерскоидо иштейле, Новосибирсктеги инженерно-строительный институтка кирип, эки жыл үренген. Бу үредү ичине кирбегенинен улам айлына јанып, Горно-Алтайскта бичик чыгарар издательстводо бир жыл корректор болуп иштеген. Ол тушта ондо Лазарь Кокышев, Аржан Адаров иштеп турган өй болгон деп, Людмила Васильевна эске алынатан.

Ол бойы керегинде мынайда бичийт: «...я дочь Алтая и унаследовала навыки и характер алтайской женщины: уметь шить всё от распашонки до обуви; сидеть в седле; не бояться и любить братьев наших меньших, как умеют они – до потери сознания и самой жизни; прыгать по скалам; рубить дрова; разводить костер и жить в неприхотливой обстановке, напоминающей быт аила (юрты)» (Л. В. Тюрюмина. Очарованность... Снова она! Новосибирск, 2020. С. 215).

1962 жылда Людмила Васильевна Новосибирсктин университетине кирет. Ол бу университеттин гуманитар факультетинин баштапкы студенттеринин бирүзи.

Новосибирсктин Академгородоги 1958 жылда жарлу академик М. Лаврентьевтин баштанкайыла тайга јерде тудулып башталган. Москва, Ленинград ла өскө до городтордон өктөм, билгири жаан билимчилер Сибирьде билим иштерди баштаарга, бу јерлерди бастыра јанынан теренжиде шиндеерге келгилеген. Университет баштапкы катап бойынын эжигин школды божоткондорго 1959 жылда, гуманитар факультет дезе 1962 жылда ачкан. Бу факультеттин деканы болуп, академик А. П. Окладниковтын кычыртузыла, атту-чуулу тунгусо-маньчжуроведтер, эмеген-өбөгөн Валентин Александрович Аврорин ле Елена Павловна Лебедева келгендер.

Валентин Александрович гуманитар факультетте Сибирьдин тургун албатыларынын тилин шиндеер специалисттерди белетеер бөлүк ачат. Елена Павловна јит студент Людмила Васильевнаны јебрен маньчжур тилге үредерге талдап алат. Елена Павловна ого сүреен јалакай болгонын, билимдик телекейге јолды ачканын, јебрен Кыдатты, маньчжур тилдин јаражын көргүскенин Людмила Васильевна анчада ла анылап темдектейтен. Людмила Васильевна «Маньчжур бичимелдерде чжурчжэндердин тергезинин тазөлгөн керегинде» («Маньчжурские

источники об образовании государства чжурчжэней) деп диплом ижин беш темдекке корулап, СССР-дын Билимдер академиязынын түүки, филология ла философия институтынын аспирантуразына кирет.

1972 жылдан ала 1990 жылга јетире бу институтта гран ары јанында Күнчыгыштын ороондорынын түүкизин шиндейтен бөлүктө көчүрөөчи болуп иштеген. Людмила Васильевнанын тос ижи күнчыгыштын орто чактарда јаткан чжурчжэнь, кидань, маньчжур деп албатылары керегинде Јебрен Кыдаттын бичимелдерин көчүрөри болор.

Цзинь империянын (өскө ады «Ранняя Цзинь», чжурчжэндердин XII-XIII чакта болгон тергези) башкарузы тергеенин түүкизин бичиир институт тазөлгөн. Бу институтка керектү јүзүн-башка чаазындарды табып, јууп, каандыктын окулу түүкизин бичизин деп јакылта берилген. Улай ла өткөн јуу-согуштардан, тартыжурлардан улам јангыс ла XIV чакта Кыдатта Юань деп монгол династия тушта үч династиянын түүкизи «Ляо ши», «Цзинь ши», «Юань ши» кепке базылган. «Ляо ши» кидандардын, «Цзинь ши» чжурчжэньдердин, «Юань ши» монголдордын Кыдатта болгон династиялары керегинде түүкилик бичимелдер болор.

17 чакта маньчжурлар јанга келип, Цин (өскө ады «Поздняя Цзинь», 1644-1911 жылдар) деп династия тазөлп, 300 жылга јуук Кыдатты башкарган. Бу династия тушта он жылдын туркунына бу өрөгү үч династиянын түүкизин кыдат тилден маньчжур тилге көчүрип, кепке баскандар. Бу өйдө маньчжур тилге окулу, түүки, кудај јан керегинде ле онойо до өскө бичимелдер бичилген. Людмила Васильевна шак ла ол маньчжурлар башкарган өйди шиндеп, көп билим иштер бичиген. Је озо ло баштап ол јебрен маньчжур бичимелдерди, хроникаларды орус тилге көчүргөн жарлу билимчи болор.

Людмила Васильевна шак бу үч династиянын XVII чакта кыдат тилден маньчжур тилге көчүрилген хроника-түүкизинин экүзин маньчжур тилден орус тилге көчүргөн.

Баштапкы көчүргени – «Ляо ши», эмезе маньчжурлап «Дайляо гуруни судури» (орустап «История Великой империи Ляо»). Бу бичик «История Железной империи» деп адалып, 2007 жылда Новосибирскте чыкты. Бу кидань албатынын түүкизи керегинде түүки-летописьти орус тилге баштапкы катап көчүргөн кизи – Людмила Васильевна. Бу бичимелди көчүрөри тегин иш эмес. Ненин учун дезе онын тили байлык, художественный чүмдемелдерге түнгей. Байа окулу бичимелдердин, летописьтердин тилиндий эмес. Онын учун оны јебрен Кыдаттын, анда ла јанында јаткан албатылардын түүкизин, культуразын јакшы билер, анайда ок бойы байлык, чечен тилдү, јайаан јайалталу кизи көчүргөдй болгон. Уч чактын туркунына бүткүл орус каандыкта бу сүрекей керектү ишти көчүрер бир де кизи табылбаган. Андый кизи ас тоолу, је көкси байлык алтай албатыдан болгоны, байла, тегиндү эмес.

Текши телекейди алза, Людмила Васильевнанан озо бу хрониканы немец тилге немец укту Х. К. фон Габеленц (1807–1804 јј.) деп тил шинжүчи көчүргөн. Је ол оны бүткүлинче көчүрип болбой, кыскарта ла берген. Людмила Васильевна Х. К. фон Габеленцтин ижин немец тилден орус тилге база көчүргөн.

Людмила Васильевнанын база бир көчүргөн жаан ижи – «Юань ши», маньчжурлап «Дай Юань гуруни судури» (орустап

«История Великой империи Юань»). Бу летописьти Людмила Васильевнага учуна јетире көчүрөргө келиштеген. Көчүргени «История Небесной империи» деп адалып, 2011 жылда Новосибирскте чыкты. Бу түүкилик ишти баштапкы катап орус тилге Пекиннин духовной миссиязынын туружаачызы П. И. Каменский 18 чакта көчүргөн. Бу летописьте монголдордын 13-14 чактарда түүкизи берилген. Ондо дезе Кыдатта Юань династиянын тазөлгөн Чингис-хан ла онын кийинде болгон монгол төрт каан Угэдэй (Тай-цзуна), Гуюк (Динцзуна), Мункэ (Сянь-цзуна) ле Хубилай (Ши-Цзу) тушта өй көргүзилген.

Јарлу билимчи-көчүрөөчи Людмила Васильевна «Маньвэнь Лао Дан» («Старый архив на маньчжурском языке») деп ишти база көчүрип, 2013 жылда кепке баскан. Бу бичимел јебрен маньчжурлардын түүкизи, олордын Цин тергееге биригип турган тушунда күч өйи, монголдорло, кыдаттарла јуу-согуштары керегинде.

Мындый иштерди көчүрөри билимчинен јангыс ла јебрен маньчжур тилди јакшы билерин эмес, онойдо ок ол өйди, ол албатылардын культуразын, түүкизин теренжиде билерин некейт. Бу летописьтерди көчүрөргө күч болгон учун, көп саба билимчилер олордын текши ле учурын бергилеп салатан болгон. Людмила Васильевна дезе јарт, толо көчүрип, олордын тилин, марын чокум көргүзөргө амадаган. Онын учун билимчилер онын иштерин анылап темдектегилейт. Јарлу билимчи В. Е. Ларичев Людмила Васильевнанын иштерин бийик баалап, мынайда бичийт: «Выполнен ею этот труд по переводу на высоком научном уровне, ибо она – переводчик от Бога, обладающий редкостной способностью чувствовать тонкости древнего восточного текста и изящно, поэтически, но без потерь в точности передать глубокий смысл и высокий дух летописного повествования» («История Железной империи». Новосибирск, 2007. С. 13).

Людмила Васильевнанын көчүргөн иштеринин учуры жаан. Олор Тос ло Күнчыгыш Азиянын орто чактардын түүкизиле иштеп турган билимчилерге јангы аргалар берет, түүкинин јарт эмес сурактарын јангыдан көрөрине јолын ачат. Билимчилер кыдат тилге бичилген түүкилик бичимелдерле көп жылдардын туркунына иштеп, маньчжур бичимелдерге тын ајару этпейтендер. Эмди дезе билимчилер ол чактарда болгон керектерге бир јерде јаткан кыдаттардын ла көчкүн маньчжурлардын көрүжиле көрөр аргалу. Алтай албатынын, Сибирьдеги өскө до албатылардын түүкизин Јебрен Кыдатла, монголдорло колбулу учун түүкини шиндеген бистин де билимчилерге керектү ле тузалу иш деп айдар керек.

Людмила Васильевнанын јүрүми јенгил болбогон. Ол оору уулын јангыскан кичееп, эненин бастыра сүүжин, эркезин ого берген. Тоомјылу бу билимчи мындый јенгил эмес аялгада бойынын ижин ак-чек ле чындык бүдүргөн. Ол тушта институттин директоры болгон академик А. П. Окладников ого јалакай болгоны, квартираны аларга болушканы керегинде Людмила Васильевна быйанду сөстөрлө куучындаган эди. Людмила Васильевна В. Е. Ларичев, Г. Г. Пиков деп јарлу билимчилерле кожо иштеген, билим иштерди белетеп, кепке басып чыгарган.

Людмила Васильевнанын үлгерлер бичип турганын угала, Новосибирскте госуниверситеттин текши түүкинин кафедразынын заведующийи кожо иштеген Г. Г. Пиков үлгерлерди јууп, 2020 жылда үлгерлик јуунты эдип чыгарган. Бу бичигинде Людмила Васильевна бойынын көчүргөн иштери керегинде мынайда бичийт:

Вы многих примеряли на себя, но отвергали, не давались в руки. Наверно, ждали именно меня и 300 лет томилась в серой скуке. Но вот явилась под неяркий свет настольной лампы и заговорили о том, о чем молчали столько лет, что свято для потомков сохранили. И потихоньку, строчка за строчкой, распутать тайны знаков позволяя, со мной срастались, становились мной и жили вновь, ликуя и страдая!

2020 жылда 80 јажы толгоныла колбой Людмила Васильевна керегинде төрөл газетибиске бичиирге јазанарымда, кемзинчек билимчи јобин бербеген: «Өбөкөлөрдүн јерине атанзам, кийинде бичигейер» – деп айткан эди. Людмила Васильевна бистен 2022 жылда тулаан айдын 7-чи күнинде ковид оорудан улам ырады.

М. В. Чевалковтын адыла адалган эл библиотекада быйыл кандык айдын 14-чи күнинде Людмила Васильевнанын эземине учурлаган туштажу бийик кеминде өтті. Людмила Васильевна эзен тушта бир канча билим бичиктерин Эл библиотекега ла Алтаистиканын С. С. Суразаковтын адыла адалган институтына сыйлаган эди. Билимчи јада каларда, онын сураганыла бастыра јүрүминде тузаланган, бойынын ойинде ого кару үредүчизи Елена Павловна Лебедева сыйлаган сүрекей баалу «Полный маньчжурско-русский словарь» (1875 жылдын) деп бичигин сыйны Нина Васильевна Ешева Эл библиотекега табыштырган. Бу бичик керегинде библиотеканын ишчизи Т. К. Майчикова «Алтайдын Чолмоны» газетте бичиген эди. Кем билер, айса болзо, бистин јаш үйеден јебрен тилдердин ле калыктардын шинжүчилери эмди де чыгар, јангы ачыталарды эдетен билимчилер көп болор деп иженер керек.

Аяна ОЗОНОВА,

Россияда Билимдер академиязынын

Сибирьдеги бөлүгинин филология институтында Сибирьдеги калыктардын тилдерин шиндеер бөлүктин баш билим ишчизи, филология билимдердин кандидаты